Ex Tempore

Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen

Ex Tempore

Hoofdredacteur:
Jetze Boon

Redactie:
Kate van der Beek
Chris Bekkenk
Jetze Boon
Nadeche Diepgrond
Bart van Duijvenbode
Rens Gilissen
Frances van der Horst
Louis van den Langenberg
Cara Peters
Roosje Rasenberg
Joost Rosendaal
Pia van de Schaft
Mariëtte Verhoeven
Jessica Vogels
Emma Zijp

Eindredactie:
Jetze Boon
Rens Gilissen
Louis van den Langenberg
Cara Peters
Emma Zijp

Druk:
Print&Bind

Afbeeldingen omslag:

Boven:
Schilderij van Jan Matejko getiteld Copernicus in gesprek met God, 1872. Via: wikimedia commons

Onder:
Schilderij van Vincent van Gogh getiteld Sterrennacht boven de Rhône, 1888. Via: wikimedia commons

Jaargang 45 (2026), afl.2
ISSN 1566-1717
Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore biedt studenten, docenten, onderzoekers en alumni Geschiedenis van de Radboud Universiteit alsook alle andere historisch geïnteresseerden de mogelijkheid op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen in de Nijmeegse geschiedwetenschap. Jaarlijks brengt de redactie drie edities uit, waarvan goed leesbare, wetenschappelijke artikelen van Nijmeegse historici over allerlei landelijk aansprekende onderwerpen telkens de kern vormen. Hiernaast bieden wij studenten de mogelijkheid om in één team samen met docenten ervaring op te doen in de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift. Dit maakt Ex Tempore voor hen een unieke leerschool.

Redactiesecretariaat:
Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
telefoon: 024 3615641.
e-mail: etvt@student.ru.nl
https://extempore.nl/

Verenigingsbestuur:
Dr. M.C.J. Verhoeven (voorzitter), J.J. Boon (hoofdredacteur), P. van de Schaft (secretaris), C.J.W. Bekkenk (penningmeester)

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.F. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. H.G.J. Kaal, prof. dr. J. Kok, prof. dr . J. van Lottum prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Pdf's van artikelen vanaf 1999 zijn gratis online verkrijgbaar op aanvraag. De prijs van papieren losse nummers is € 7,50.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2026: €20,00. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 januari. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. Ex Tempore, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2026

Adieu wijsheid, tot morgen

Carnavaleske omkering in drinkliederen

Adriaan Duiveman

Dus wysheyd duyckt, ick ben u moe,
Adieu tot morgen ochtend toe.
Wy willen doch t'avond by de Wyn,
Onbeveynsd en vrolick syn.[1]

Deze woorden zullen door kroegen en schutterijzalen gegalmd hebben. Ze werden gezongen door, zo beeld ik me in, de lage stemmen van mannen met rood aangelopen neuzen. Of en hoe dat precies ging, zullen we echter nooit weten. Wat we wel weten, is dat het liedbundel waarin dit 'Drinck-liedeken' is opgenomen destijds erg populair was.[2] Jan Jansz. Starters *Friesche Lusthof* was, voor zijn tijd, een *bestseller*. In dit boek instrueerde liedschrijver Starter de zingende drinkers hoe zij hun dronkgelag moesten ervaren: als een tijdelijk, nachtelijk ontsnappen aan de verplichtingen van alledag. 'Wy willen doch t' *avond* by de Wyn,/ Onbeveynsd en vrolick syn.'

In dit artikel bestudeer ik de rol van de nacht in vroegmoderne drinkliederen. Starter was namelijk niet de enige liedschrijver die stevig doordrinken beschouwde als een nachtelijke activiteit. Ik betoog dat vroegmoderne drinkliederen de nacht claimden als een omkering van de dag. De regels die golden tussen zonsopkomst en -ondergang werden aan de drinktafel opzijgezet. De nacht was voor de zingende drinkers een tijd van ontspanning, van homosociaal kameraadschap én van morele transgressie. De nacht was carnavalesk.

1 Jan Jansz. Starter, 'Drinck-liedeken', in: J.H. Brouwer en Marie Veldhuyzen ed., *Friesche lusthof* (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1966) 158-160 <https://www.dbnl.org/tekst/star001frie01_01/>.

2 Nina Geerdink, 'Jan Jansz. Starter', in: Lieke van Deinsen en Ton van Strien ed., *Schrijverskabinet* <https://www.schrijverskabinet.nl/artikel/jan-jansz-starter/> [geraadpleegd 20 januari 2026].

Antropologen en sociale wetenschappers stellen dat samenlevingen de stevige consumptie van alcohol een specifieke, afgebakende plaats en tijd toewijzen.[3] Drinken doe je op specifieke plekken – een tempel, een dorpshuis, een kroeg – en op specifieke tijden – tijdens feesten, bijvoorbeeld. Daar en dan faciliteert alcohol een *time-out*: een ruimte en tijd waarin de teugels van het dagelijks leven even werden gevierd, of waar zelfs radicaal tegenovergestelde normen heersen.[4] In de vroegmoderne Nederlanden waren er eveneens tijden en plekken waar drinken was toegestaan, of zelfs van je werd verwacht. De nachtelijke drinktafel was namelijk ook een *time-out*.

Dit artikel schampt een debat over de overgang van een middeleeuwse 'festivalcultuur' naar een moderne 'vrijetijdscultuur', zoals dit in de jaren negentig is aangezwengeld door cultuurhistoricus Peter Burke.[5] Burke stelde dat *leisure* – 'vrije tijd' – als concept een uitvinding is van de vroegmoderne tijd. Recreatieve activiteiten zoals jagen, kolven en dansen bestonden daarvoor ook al, maar ze werden nog niet onder de gedeelde noemer 'vrije tijd' geschaard. Middeleeuwers hadden wel een tegenovergestelde van 'werk', maar dat was het festival. Zij wisselden periodes van werk af met dagenlange feesten. Denk aan heiligendagen, Kerst en, uiteraard, carnaval. Tijdens deze feestdagen stond omkering centraal. Vlijt en vroomheid werden tijdelijk vervangen door vermaak en vrolijkheid. En daar hoorde ook drank bij, veel drank.

De overgang van festivalcultuur naar vrije tijdscultuur betekende een andere omgang met tijd. Festivalcultuur ging *all-in*: voor even was álles festival. Vrije tijd, daarentegen, draait om kortere, strak ingekaderde tijdsbestekken en is gericht op ontspanning nadat het dagelijkse werk gedaan is. Een vermakelijk potje kolven en een recreatief rondje schaatsen is dan wel niet-werk, maar deze activiteiten vereisen geen omkering van de sociale en morele orde, zoals tijdens het festival.

3 Dwight B. Heath, *Drinking Occasions: Comparative Perspectives on Alcohol and Culture* (New York: Routledge 2000) <doi:10.4324/9780203716717>.

4 Craig MacAndrew en Robert B. Edgerton, *Drunken Comportment: A Social Explanation* (Chicago, Ill.: Aldine Publishing 1969) 49-51.

5 Peter Burke, 'Viewpoint: The Invention of Leisure in Early Modern Europe', *Past & Present* (1995) 136-150.

Burke was voorzichtig genoeg om te stellen dat festivalcultuur niet van het een op het andere moment werd ingeruild door vrije tijd. Toch leidde zijn artikel tot een discussie over het nut van het onderscheid tussen festival, vrije tijd en werk.[6] Was middeleeuws en agrarisch werk minder saai en daardoor dragelijker dan vroegmodern en stedelijk werk? Waren het niet vooral de elites die *leisure* zochten, omdat zij sowieso niks van waarde uitvoerden en zich simpelweg kapot verveelden? En was ontspanning niet vooral een aangelegenheid van mannen, ontoegankelijk voor (getrouwde) vrouwen?[7] Ondanks al die discussiepunten, denk ik dat er wel iets voor Burkes analyse te zeggen valt.

Door de vroegmoderne drinkliederen schemert de overgang tussen festival- en ontspanningscultuur. De kern daarvan vormt de nacht. Enerzijds stellen de liederen – en andere bronnen – de nacht namelijk gelijk aan vrije tijd en ontspanning.[8] Of, zoals vroegmoderne inwoners van de Nederlanden het zelf zouden noemen: als 'leedige uuren'. Anderzijds wordt die ontspanning carnavalesk geduid. Het vrolijke nachtleven werd niet alleen onderscheiden van het dagleven, maar werd begrepen als het

6 O.a. Joan-Lluís Marfany, 'Debate: The Invention of Leisure in Early Modern Europe', Past & Present (1997) 174-191; Peter Burke, 'Reply: The Invention of Leisure in Early Modern Europe: Reply', *Past & Present* (1997) 192-197.

7 Julie Hardwick, 'Sex and the (seventeenth-century) city: a research note towards a long history of leisure', *Leisure Studies* 27 (2008) 459-466 <doi:10.1080/02614360802456998>.

8 lly Shwab, Goede Nacht: Images of the Night in Seventeenth-Century Dutch Visual Culture (PhD thesis University of Kansas, Lawrence, KS 2019) 143-165 <https://hdl.handle.net/1808/31607>; A. Roger Ekrich, *At Day's Close: A history of nighttime* (Londen: Weidenfeld & Nicolson 2005) 185-186; Craig Koslofsky, *Evening's empire: a history of the night in early modern Europe* (Cambridge; New York: Cambridge University Press 2011) 7-8.

negatief ervan.[9] Daarmee sluipt de oude festivalcultuur in de rituelen van de drinktafel. Het nachtleven, zo betoog ik, was dus zowel een vorm van ontspanning als van het festival.

Zoals ik straks uitgebreider zal toelichten, draait dit artikel om het nachtleven van een heel specifieke groep: mannen uit de hogere klassen van steden in de vroegmoderne Lage Landen. Mijn betoog is gebaseerd op een analyse van Nederlandstalige drinkliederen uit die periode en deze regio. Daarbinnen ligt weer een nadruk op de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw.

Drinkliederen zijn een interessante bron voor de bestudering van drankgelagen. Andere bronnen, zoals rechtbankverslagen en morele traktaten, *beschrijven* enkel drankgelagen. Drinkliederen gaan niet alleen over drankgelagen, maar ze *namen* eraan *deel*. De teksten waren actief. Ze stonden in handzame boekjes die drinkers makkelijk konden meenemen en open konden slaan op de drinktafel. Liedschrijvers schreven teksten op bekende deuntjes waardoor drinkers makkelijk konden meezingen.[10] Wanneer een drinker een lied uit een bundel inzette, stuurde het lied de activiteiten aan tafel. Het instrueerde de drinkers wat ze moesten voelen

9 Rebecca Lemon, 'Compulsory Conviviality in Early Modern England', *English Literary Renaissance* 43 (2013) 381-414, aldaar 398 <doi:10.1111/1475-6757.12012>; K. Harvey, 'Ritual Encounters: Punch Parties and Masculinity in the Eighteenth Century', *Past & Present* 214 (2012) 165-203, aldaar 194-196 <doi:10.1093/pastj/gtr042>; Claudia Goldstein, *Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party* (Farnham; Burlington: Routledge 2013) 79; Adam Smyth, '"It were far better to be a toad or a serpent than a drunkard": Writing about drunkenness', in: Adam Smyth ed., *A Pleasing Sinne: Drink and Conviviality in Seventeenth Century England* (Cambridge: D.S. Brewer 2004) 193-210, aldaar 199-200.

10 Muziekhistorici duidden deze liederen aan als 'contrafacten'. Zie Renée Vulto, ''Waer vriendenmin gaet, hand aen hand, met liefde voor het Vaderland': Het zingen van politieke liederen als verbindende praktijk in het Nederlandse revolutietijdvak (1780-1815)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 133 (2020) 617-638, aldaar 622-623 <doi:10.5117/TVGESCH2020.4.002.VULT>.

en wat ze moesten doen.[11]

Dit korte artikel bestaat uit vier secties. In het eerste beschrijf ik de rol van het drankgelag in de levens van vroegmoderne mannen. In de daaropvolgende secties analyseer ik een drietal terugkerende motieven in de liederen. Ik laat zien dat drinkliederen het nachtleven definiëren als tijd van ontspanning, als tijd van homosociaal kameraadschap en, ten slotte, als tijd van morele transgressie.

Drinken als een vroegmoderne man

Drinkliederen werden gezongen tijdens drinkgelagen. Dit waren gelegenheden waarbij mannen samenkwamen om te zingen, te dansen, te proosten en – als excuus voor dit alles – te drinken. Drinkgelagen waren namelijk momenten waar de deelnemers samen de psychoactieve effecten van alcohol opzochten. Anders verwoord: mannen dronken er om dronken te worden.

Tegelijkertijd gold voor vrouwen een taboe op dronkenschap. Het was niet zo dat vrouwen volledig afwezig waren bij deze gelegenheden. Getrouwde vrouwen konden kroegen bezoeken, zeker als er speciale gelegenheden waren.[12] Denk dan aan trouwerijen en doopvieringen. Dit waren ook momenten dat er gedronken werd, vaak stevig. Vrouwen bleven vermoedelijk alleen niet zo lang hangen als de mannen.[13] Naast de vrouwelijke bezoekers waren er in kroegen ook vrouwen werkzaam, zoals de waardin. Toch komen vrouwen in drinkliederen maar af en toe aan bod en dan vaak alleen in de rollen van waardin of als afwezig object van verlangen. De drinkliederen adresseren duidelijk mannen.

Die bezongen drinkende mannen consumeren één type drank:

11 Mark Hailwood, *Alehouses and Good Fellowship in Early Modern England* (Woodbridge, Suffolk: The Boydell Press 2014) 127-130, 170. Zie ook Vic Gammon, *Desire, Drink and Death in English Folk and Vernacular Song, 1600-1900* (Aldershot; Burlington: Taylor & Francis 2008) 101; Angela McShane, 'Drink, song and politics in early modern England', *Popular Music* 35 (2016) 166-190, aldaar 170 <doi:10.1017/S0261143016000027>.

12 Gerrit Verhoeven, 'The Remains of the Night: Nocturnalization, Street Lighting, and Urban Life in Eighteenth-Century Antwerp', *Early Modern Low Countries* 7 (2023) 239-259, aldaar 251-253 <doi:10.51750/emlc18372>.

13 Ibid., 251-253.

wijn. Dat gegeven zegt veel over de sociale klasse van deze drinkers. De liederen gingen niet over laag-alcoholisch dun- of kleinbier; het type bier dat door iedereen, ook kinderen, dagelijks werd geconsumeerd. Ook het sterkere dikbier en zelfs het opkomende jenever komen weinig aan bod.[14] Wijn is, in de liederen, de brasdrank bij uitstek. Het gefermenteerde druivensap was echter een duur importproduct.[15] Om dat in die hoeveelheden te consumeren die nodig waren om dronken te worden, moest je genoeg besteedbaar inkomen hebben.[16]

Een drinkgelag zoals we dat in de drinkliederen aantreffen, was dus een gelegenheid waarbij middenklasse- en elitemannen samenkwamen om dronken te worden. Maar waarom waren die gelegenheden zo belangrijk voor hen? Zo belangrijk dat ze er zoveel geld aan uitgaven en er zoveel liederen over schreven?[17]

14 Voor de opkomst van jenever in liederen, zie Adriaan Duiveman, 'Kortjakjes craze?: De opkomst van jenever in achttiende-eeuwse Nederlandse liederen', *De Achttiende Eeuw* 56 (2024) 74-92 <doi:10.5117/DAE2024.005.DUIV>.

15 Rob Blijleven, *Wijn in Nederland: Een wondermiddel voor economie en gezondheid* (Zutphen: Walburg Pers 2022) 31.

16 Jaap Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap: Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in de Nederland* (Hilversum: Verloren 1995) 52; Arie Theodorus van Deursen, *Mensen van klein vermogen: Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam: B. Bakker 1991) 41-42; R. Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst: Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen* (Leuven: Davidsfonds 2007) 157.

17 Voor het grote aandeel van drinkliederen in de gehele liederenproductie, zie Alie Lassche, 'Popular Song Topics in the Dutch Republic: A Data-Driven Study into Topical Fluctuations in the Dutch Song Database (1550-1750)', *Early Modern Low Countries* 6 (2022) 253-277 <doi:10.51750/emlc10908>.

Het antwoord op deze vragen hangt samen met paradoxale vroegmoderne opvattingen over mannelijkheid en dronkenschap.[18] Enerzijds was stevige alcoholconsumptie een bedreiging van datgene dat de man onderscheidde van de vrouw: rationaliteit. Alleen mannelijke familiehoofden, zo veronderstelde men, konden tot redelijke besluiten komen voor henzelf en hun ondergeschikten. Echter, na een paar bekers dikbier of glazen wijn kalfde dat rationele vermogen zienderogen af. Drinkende mannen werden daarmee lagere wezens. Ze werden kinderen of zelfs beesten.[19]

Anderzijds werd regelmatige en stevige alcoholconsumptie van mannen verwacht. Drinkgelagen waren de momenten waarop mannen zowel hun doorzettingsvermogen als hun kameraadschap konden bewijzen.[20] De drinktafel was een competitieve arena, maar ook een plek om vriendschappen te sluiten en te onderhouden. Wanneer de glazen geheven werden, konden of moesten mannen een alternatieve vorm van masculiniteit vertonen. Deze vorm is wat historica Jennifer Spinks 'onmatige man-

18 B. Ann Tlusty, *Bacchus and Civic Order: The Culture of Drink in Early Modern Germany* (Charlottesville; London: The University of Virginia Press 2001) 115,122-126; Benjamin B. Roberts, *Sex and Drugs before Rock 'n' Roll: Youth Culture and Masculinity during Holland's Golden Age* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2012) 76 <doi:10.5117/9789089644022>; Harvey, 'Ritual encounters'; Alexandra Shepard, ''Swilbols and Tos-pots': Drink Culture and Male Bonding in England, c.1560-1640', in: Laura Gowing, Michael Hunter en Miri Rubin ed., *Love, Friendship and Faith in Europe, 1300-1800* (London: Palgrave Macmillan UK 2005) 110-130 <doi:10.1057/9780230524330_6>; Gina Bloom, 'Manly Drunkenness: Binge Drinking as Disciplined Play', in: Amanda Bailey en Roze Hentschell ed., *Masculinity and the Metropolis of Vice, 1550–1650* (New York: Palgrave Macmillan US 2010) 21-44 <doi:10.1057/9780230106147_2>.

19 Smyth, 'It were'.

20 Roberts, *Sex and Drugs*, 237-238; Hailwood, *Alehouses*, 139-140; Adriaan Duiveman, 'Hit by the mill: Material Culture and the Carnivalesque in Early Modern Dutch Drinking Bouts', in: Mareen Heying e.a. ed., *Gefährlicher Genuss? Getränke und Trinkpraktiken seit der Frühen Neuzeit* (Frankfurt am Main: Campus 2024) 35-56; Adriaan Duiveman, 'The Drinking Table as Battlefield: Warfare Analogies and Masculine Emotions in Early Modern Dutch Drinking Songs and Wager Cups', *Cultural and Social History* 20 (2023) 27-42 <doi:10.1080/14780038.2021.1965733>.

nelijkheid' noemt.[21]

Het drinkgelag was daarmee een carnavaleske gelegenheid. Ik gebruik hier de term 'carnavalesk' zoals deze is gemunt door de Russische letterkundige en filosoof Michail Bachtin. Bachtin (in het Engels geschreven als 'Bakhtin') stelde dat premoderne Europeanen in twee werelden leefden.[22] Enerzijds was er de sobere wereld van arbeid, godsvrezen en ernst. Anderzijds was er de 'omgekeerde wereld' – *mundus inversus* – die zich manifesteerde tijdens feesten zoals carnaval, maar ook in toneelstukken en humoristische literaire teksten. In deze omgekeerde wereld was niets heilig, werd alles bespot en de sociale normen op z'n kop gezet. Tijdens drinkgelagen ging de wereld voor de ogen van de deelnemers draaien. Niet alleen de fysieke wereld ging door overprikkelde evenwichtsorganen rondtollen, maar ook de sociale en morele orde. De nachtelijke drinktafel was een minicarnaval.[23]

Nacht als tijd van ontspanning

Het leven is maar kort, benadrukte liedschrijver Andries Pels in een van zijn drinkliederen. Het beste wat je ermee kon doen, was ervan genieten. 'Wilt dan uwe leedige uuren,' zo moedigde Pels de drinkers aan, '[v]rolijk verhuuren aan de Wyn.'[24] Voor de schrijver was drinken en feestvieren een essentieel onderdeel van het korte leven, maar hij erkende ook dat je niet alleen maar kan drinken en feestvieren. Wijn was er speciaal voor de 'leedige uuren'.

21 Jennifer Spinks, 'Codpieces and Potbellies in the *Songes drolatiques*: Satirizing Masculine Self-Control in Early Modern France and Germany', in: Susan Broomhall en Jacqueline Van Gent ed., *Governing Masculinities in the Early Modern Period: Regulating Selves and Others* (Farnham, Surrey ; Burlington, VT: Ashgate 2011) 85-112, aldaar 94-95.

22 Mikhail Bakhtin, Helene Iswolsky (vertaler), *Rabelais and His World* (Bloomington: Indiana University Press 1984) 96.

23 Duiveman, 'Hit by the mill'; Duiveman, 'The Drinking Table as Battlefield'; Stella Achilleos, ''Drinking and Good Fellowship': Alehouse Communities and the Anxiety of Social Dislocation in Broadside Ballads of the 1620s and 1630s', *Early Modern Literary Studies* (2014) 1-32, aldaar 14-15.

24 Andries Pels, 'Drink-lied', in: *Minne-liedren én Méngelzangen* (Amsterdam: Albert Magnus 1684) 94-95.

Waar die 'leedige uuren' precies in de dag vielen, specificeerde Pels niet, maar hoogstwaarschijnlijk doelde hij op de nacht. De anonieme liedschrijver(s) achter *Een Aemstelredams amoreus lietboeck* koppelde wijn wel expliciet aan het duistere deel van het etmaal. In de nacht heeft wijn er een heel specifieke functie: het is een *energizer* om de vrije tijd op te rekken. 'Hy' – de wijn dus – 'verdrijft so menighe Mens den vaeck [slaap, AD] / By nacht te bancketeren.'[25] Met andere woorden: wijn hoort niet alleen genuttigd te worden tijdens de 'leedige uuren', maar wijn verlengt die tijd ook. Het houdt je, volgens de liedschrijvers, langer wakker.[26]

Tijdens die met wijn verlengde nacht moesten de drinkers in ieder geval twee gevoelens ervaren: vreugde en vriendschap. Dat wijn vrolijkheid produceerde wordt in elk drinklied wel op een manier duidelijk gemaakt. Zo zongen drinkers met liedbundel *Het Brussels moeselken* voor hun neus dat '[e]en teugh met vreughde ghedroncken' hen 'bly-geestigh ende verstout' maakte.[27] In zijn Antwerpse liedbundel *Den eerlycken pluck-vogel* raadt Livinus van der Minnen wijn specifiek aan voor hen 'die droef van herten zijn', want '[d]en wijngeart-ranck vermenht met sanck [zang, AD] / Die verjagen druck, en droef gejanck'.[28] Volgens Jan Mommaert was wijn zelfs een 'medicijn'. Hij liet zijn publiek zingen:

25 'Een Tafel Liedeken, Op de wijse: Jeucht en deucht', in: *Een Aemstelredams amoreus lietboeck* (Amsterdam: Harmen Jansz. Muller 1589) 100-101 <https://www.dbnl.org/tekst/_aem001aems01_01/>.

26 Alcohol valt in de drugscategorie van 'downers' en maakt je juist vermoeider. Echter, doordat alcohol je ontvankelijker maakt voor de prikkels uit je directe omgeving, kan het je wel afleiden van je vermoeidheid.

27 Petrus Suetmans en Eustachius de Meyer, 'Al die met eere wilt stryden', in: *Het Brussels moeselken* (Brussel: Gielis Stryckwant 1659) 153-154, aldaar 153 <http://www.dbnl.org/tekst/suet001brus01_01/>.

28 Livinus van der Minnen, 'Den wijn verheught die droevigh zijn', in: *Den eerelycken pluck-vogel* (Antwerpen: François van Gaesbeeck 1690) 285-288, aldaar 285.

Set een teughsken voor de sorghen vry:
Want de sorgh' is meer als slaverny,
En om daer ontslaghen van te zyn,
Is het nat den rechten Medecyn.[29]

Mommaert wilde zijn drinkers dus bevrijden uit de 'slaverny' van de 'sorghen'. Het benadrukt dat de vreugde van de drinktafel voor deelnemers niet zomaar vreugde was, maar een ontsnapping aan de drukkende verantwoordelijkheden van het dagleven.

Die boodschap benadrukt ook Starter. In een lied geeft hij drinkers het volgende advies:

Wanneer ghy by de wyn syt, soeckt u te vermaken,
En schuwt het vies geklap van Goddelycke saken,
Elck dingh heeft synen tyd: 't is pryslick dat een Man
Is wys in syn beroep, en vrolyck by de Kan.[30]

Dit lied werd vergezeld door een prent [fig. 1]. Daarop zien we een feestend gezelschap. In de achtergrond converseren twee mannen in toga's; ze staan symbool voor wijsheid en verheven discussies. Deze twee mannen verlaten de ruimte. De strofe en de prent creëren een carnavaleske inversie. Niet langer zijn de 'Goddelycke saken' en de verheven discussie de norm, maar beschonken vrolijkheid. Een goede man, aldus Starter, kan twee radicaal verschillende rollen aannemen. Hij moet alleen weten wanneer hij welke moet spelen.

29 Jan Mommaert, 'Nieuw Drinck-liedeken', in: *Het Brabantsch Nachtegaaltjen bestaande in minneliederen, herders zangen, boertigheden en drinkliederen* (Brussel: S.n. 1654) 214-215 <https://www.dbnl.org/tekst/momm004brab03_01/>.

30 Jan Jansz. Starter, 'Wanneer ghy by de wyn syt, soeckt u te vermaken', in: J.H. Brouwer en Marie Veldhuyzen ed., *Friesche lusthof* (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1966) 24 <https://www.dbnl.org/tekst/star001frie01_01/>.

Figuur 1: Detail van anonieme prentmaker, zonder titel, 1634. Prent, h 9,4 cm x b 16 cm. Jan Jansz. Starter, Friesche lust-hof: Beplant met verscheyden stichtelycke minne-liedekens, gedichten, ende boertighe kluchten (Amsterdam 1634), 7. Groningen, Universiteitsbibliotheek Rijksuniversiteit Groningen, Bijzondere collecties, inv. no. KW B 2136.

Nacht als tijd van mannelijk kameraadschap

Dan het tweede gevoel: vriendschap. In veel drinkliederen spreken de zangers elkaar aan als 'kameraad', wat een warme affectieve relatie benadrukt. Drinken deed je dus met mannen die je waardeerde. Alhoewel, zo herinnerde Van der Minnen de zangers: de wijn maakte het ook makkelijker om elkaar te waarderen. 'Ghy' – de drank – 'komt het vier weer stoken / Daer vrientschap is gebroken / Gy doet grimmers vrienden zijn.'[31] Drinkliederen als deze illustreren dat drinkgelagen belangrijke uitingen waren van sociale affectie. De drinkers bestendigden onderlinge relaties rond het epicentrum van de wijnkan.

Deze *bonding activity* draaide wel, zoals eerder aangegeven, om exclusief homosociale relaties tussen mannen, niet met vrouwen. Drinkliederen presenteerden het drinkgelag als een exclusief mannelijke omgeving. De zangers moedigden elkaar aan om te drinken 'als een man'. Over die opvoering van mannelijkheid aan de drinktafel is door verschillende

31 Livinus van der Minnen, 'O lieven wijn', in: *Den eerelycken pluck-vogel* (Antwerpen: François van Gaesbeeck 1690) 295-296.

historici al geschreven.[32] Voor nu wil ik een element aanstippen dat minder aandacht heeft gekregen: dat drinkliederen de liefde voor de wijn presenteren als een alternatief voor de liefde voor de vrouw.[33]

Menig drinklied zet Bacchus en Silenus tegenover Venus en Cupido. Wijn zou immers de schroeiende 'brand' van de liefde blussen. Mommaert liet zijn zangers zelfs Cupido wegjagen: '[S]chiet elders uwe pylen'.[34] Want '[i]ck haet het minnen // en verkies de kan, / In plaets van een Vriendinne // Bacchus is den man, / Aen wie ick my verpan'. Mommaerts drinker verkoos dus het gezelschap van wijn en vrienden boven dat van een geliefde.

In een drinklied in *Het Brussels moeselken* werd de tegenstelling nog zwaarder aangezet. Niet alleen hadden de drinker en de minnaar andere loyaliteiten, ze hadden ook andere levensritmes.

> En [de minnaar] die hem kan van minnen wachten
> Die leeft by daegh, en rust by nachten,
> Ick kies voor lief en 't minnen dan,
> Het nat van Bacchus en de kan.[35]

De man met een geliefde kan 's avonds rustig slapen, de single moet 's nachts de hort op. Hoewel regelmatige deelname aan drankgelagen van mannen in alle leeftijdscategorieën werd verwacht, vermoed ik dat dit anti-Venus-motief meer geresoneerd zal hebben bij jonge, ongetrouwde mannen. Immers, zij waren nog niet in de positie van de gehuwde huis-

32 O.a. Shepard, 'Swil-bols'; Bloom, 'Manly Drunkenness'; Duiveman, 'The Drinking Table as Battlefield'.

33 Uitzondering: Hans Ritte, *Das Trinklied in Deutschland und Schweden: Vergleichende Typologie der Motive. Bis 1800* (München: Wilhelm Fink Verlag 1973) 108-115, 183-186.

34 Jan Mommaert, 'Drinck-liedeken', in: *Het Brabantsch Nachtegaaltjen bestaande in minneliederen, herders zangen, boertigheden en drinkliederen* (Brussel: S.n. 1654) 234-236 <https://www.dbnl.org/tekst/momm004brab03_01/>.

35 Eustachius de Meyer en Petrus Suetmans, 'Cupido wou my 'tlest verweyten', in: *Het Brussels moeselken* (Brussel: Gielis Stryckwant 1659) 155-158 <http://www.dbnl.org/tekst/suet001brus01_01/>.

vader. Om die rol te krijgen moesten ze een partner vinden om zich daarmee, hopelijk, in de echt te verbinden. De drinkliederen beloven echter een alternatief voor die zoektocht. Met Bacchus en je vrienden aan je zijde, kom je door de koude, vrouwloze nacht. Beter nog: je kunt er een hoop lol beleven.

Nacht als tijd van transgressie

Gerbrand Adriaensz. Bredero haatte de nacht, zo schrijft hij in een van zijn gebundelde liederen. De nacht, zo liet hij zijn publiek zingen, is de tijd dat de honden janken, dieven door de straten struinen en geesten rondspoken. Maar het was ook de tijd dat een ander, misschien wel net zo angstaanjagend wezen zich vertoonde: de bezatte man. Bredero schrijft:

> Inde nacht wert ghewracht
> Al d'onkuysche dinghen
> 't Onnut geroep, en singhen
> Van menich droncken vent[36]

De zingende en brullende 'droncken vent' plaatste Bredero in de context van 'al d'onkuysche dinghen'. Hij deugde niet. De beschonken kerel werd een temporele en morele tegenvoeter van de brave man bij daglicht.

'Nighttime had deep symbolic value,' schrijft nachthistoricus Roger Ekrich in zijn indrukwekkende monografie *At Day's Close*. 'Its appeal [owed] much to its traditional association with licentiousness and disorder.'[37] De nacht als tijd van morele transgressie was een populair motief in gedichten, liederen en volksverhalen. Dat is des te begrijpelijker wanneer je je beseft dat straatverlichting zoals wij dat kennen, nog niet bestond. Het stadsbestuur van Antwerpen, bijvoorbeeld, besloot pas eind achttiende eeuw straatverlichting op te tuigen.[38] Daarvoor hingen bewoners en eigenaren rond hun huizen en winkels private lampen op en brandden

36 Gerbrand Adriaensz. Bredero, 'LIII Liedeken', in: G. Stuiveling e.a. ed., *Groot lied-boeck 1* (Culemborg: Tjeenk Willink-Noorduijn 1975) 205-208, aldaar 206 <https://www.dbnl.org/tekst/bred001groo01_01/>.

37 Ekrich, *At Day's Close*, 153.

38 Verhoeven, 'The Remains of the Night', 240.

ze kaarsjes in kleine hoekkapelletjes, maar veel licht produceerde dat allemaal niet. Het Amsterdamse stadsbestuur verordonneerde in 1688 een netwerk van publieke olielampen.[39] Amsterdam was daarmee een van de eerste steden in Europa. Het is echter maar de vraag of ook de straatlantaarns daadwerkelijk genoeg licht gaven om andere wandelaars op afstand te herkennen en of in de kleinere zijstraten er überhaupt lampen brandden.[40] Kortom, in de vroegmoderne stad was het na zonsondergang donker, écht donker.

De duistere straten waren een bron van angst onder zowel stadsbewoners als hun autoriteiten.[41] Zo stelden vroegmoderne stadsbestuurders avondklokken in, waarna burgers binnen moesten blijven. In Amsterdam moest iedereen na de 'boevenklok' om 21:00 verplicht met een lantaarntje lopen. Het simpele feit dat er een 'nachtwacht' was en niet een 'dagwacht', illustreert dat de nacht werd ervaren als tijd waarin het niet pluis was.

Wat voor de ene stadsbewoner beangstigend was, bood echter voor ander juist kansen. De mantel der duisternis gaf ruimte aan marginale en illegale activiteiten zoals criminaliteit en prostitutie. Dat gold ook voor activiteiten die weliswaar niet direct illegaal waren, maar simpelweg niet in het brave dagleven pasten. Drinken en dansen waren bijvoorbeeld activiteiten die religieuze autoriteiten in meer of mindere mate afkeurden. Zo schreef de zeventiende-eeuwse invloedrijke calvinistische *hardliner* Gis-

39 Marius van Melle, 'Van vetkaars tot hogedruklamp', *Ons Amsterdam* (Amsterdam 2005) <https://onsamsterdam.nl/artikelen/van-vetkaars-tot-hogedruklamp>.

40 Ekrich, *At Day's Close*, 72-74; Verhoeven, 'The Remains of the Night', 240. De geïnstalleerde straatverlichting faciliteerde zelfs prostitutie. Zie Lotte van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom: Prostitutie in de zeventiende en achtiende eeuw* (Wereldbibliotheek 1996) 284-285.

41 Ekrich, *At Day's Close.*

bertus Voetius traktaten tegen zowel proosten als dansen.[42] Glazen mochten niet worden geheven en voetjes mochten niet van de vloer.

Drinkliederen gingen diametraal in tegen deze verboden. Ze loofden wijn als medicijn en, zoals we hierboven hebben gezien, als vreugdebrenger. Een enkel lied adresseert ook de drankbestrijders. In liedbundel *Het Brussels moeselken* begint er een als volgt.

> Ghy mannen van verstande,
> Die't drincken acht voor schande,
> Waer-om den dranck veracht,
> Ghy hersseloose sotten,
> Wy leven daer-men lacht,
> Wy scheppen vreucht uyt potten.[43]

De liedschrijvers zetten hier, in een paar regels, een carnivaleske omkering van de moraal neer. De 'mannen van verstande' die drinken schandalig vinden, blijken vervolgens de 'hersseloose sotten'. Het lied vervolgt met eenzelfde omkering van deugdzame spaarders die hun geld niet uitgeven aan wijn. 'Sluyt ghy u ghelt in kisten,' zingen de drinkers, '[w]y d'ons niet en verquisten, / [w]y gieten't in den buyck, / 't [g]helt is om te verteren.' De drinkers omarmen hier expliciet datgene wat door de vromen als zonde werd gezien: decadentie. Aan de drinktafel was datgene de norm dat daarbuiten ten strengste verboden was voor het deugdzame familiehoofd.

Drinkliederen roepen vaak ook op tot dansen. Beter nog, ze konden vermoedelijk ook dienen als 'dansliederen': liederen waarop tegelijkertijd werd gezongen en gedanst. Voor dat dansen was zowel muziek als wijn nodig. 'Sa, sa, drinckt op,' zo moedigt een liedschrijver de drinkers

42 F.G. Naerebout, 'Snoode exercitien: Het zeventiende-eeuwse Nederlandse protestantisme en de dans', *Volkskundig Bulletin* 16 (1990) 125-155, aldaar 127-128; Adriaan Duiveman, 'Waarom je van Voetius niet mag proosten', *Neerlandistiek* (2023) <https://neerlandistiek.nl/2023/08/waarom-je-van-voetius-niet-mag-proosten/> [geraadpleegd 17 januari 2026].

43 Eustachius de Meyer en Petrus Suetmans, 'Ghy mannen van verstande', in: *Het Brussels moeselken* (Brussel: Gielis Stryckwant 1659) 149-152 <http://www.dbnl.org/tekst/suet001brus01_01/>.

aan, ‘Giet nat door den kop, / Men danst, en men springht, / door de kracht van dit sop’.[44] Dat dansen was dus, op z’n minst, een moreel ambivalente activiteit.

De kan met wijn gaf de drinkers toegang tot een wereld waar omgekeerde regels golden. Een wereld die Bachtin als ‘carnavalesk’ zou omschrijven. Maar dat carnavaleske nachtleven kan enkel bestaan bij de gratie van een deugdzaam dagleven. Het negatief heeft een positief nodig. Er zijn dan ook grenzen aan de roes van de wijn, zo laten liedschrijvers weten. Als de man die grenzen niet eerbiedigt, beginnen de problemen. Zo plaatst een anonieme liedschrijver de volgende, kanttekening, die ik hier cursief heb gezet:

> Waerom sou men ’t sonden achten?
> Dat men vrolijck is by wijn?
> Die maer kent haer groote krachten,
> Weet wel dat het logens zijn:
> *‘k Wil hier van geen dronckaert praeten,*
> *Die sijn Af-godt maeckt van wijn.*
> ‘k Wil dat ghyse drinckt met maeten,
> Soo sal sy u saligh zijn.[45]

De liedschrijver plaatst de ‘dronckaert’ buiten de norm, zelfs de carnavaleske. Dit lijkt in een breder begrip van overmatig drankgebruik te passen. In een zedelijk lied over het verkwisten van tijd werd de ‘dronckaer[t]’ omschreven als iemand die ‘dagh en nacht [zit] te drincken’.[46] Hoewel moderne noties als alcoholisme en probleemdrinken nog niet bestonden in die tijd, kenden vroegmoderne mensen dus wel degelijk een onderscheid

44 Suetmans en De Meyer, ‘Al die met eere wilt stryden’, 153.

45 Pieter Elsevier, ‘’t Zyn voorwaer algeen Bacchanten’, in: *Apolloos Snaaren* (A. van Lanckom 1664) 18-19.

46 Jacobus de Ruyter, ‘Liedeken op het verquisten van den tydt, waer van den mensch niet eenen ooghenblick in sijn macht noch ghebruyck en heeft, ten zy door de Goddelycke gunste’, in: *Nieuw liedboek genaemt den vrolyken speelwagen* (5de druk; Antwerpen: Martinus Verdussen 1720) 29-31 <https://www.dbnl.org/tekst/ruyt001nieu01_01/>.

tussen de gezellige drinker en de zondige dronkaard.[47] Die laatste minachtte de grenzen van de nacht.

Conclusie

Het idee dat drinken en de nacht bij elkaar horen, klinkt voor ons volkomen logisch. We zijn niet anders gewend. Je kunt echter vraagtekens zetten bij de onvermijdelijkheid van het nachtleven, zowel vanuit biologisch als cultureel perspectief. Klinisch onderzoek heeft aangetoond dat tussen circa 22:00 en 08:00 de maag en de lever alcohol niet zo snel en efficiënt verwerken dan overdag.[48] Alcohol blijft daardoor langer in het lichaam hangen. Vanuit een puur medisch oogpunt is *daydrinking* dus gezonder dan nachtelijke slemppartijen.

Daarnaast laat ook culturele variatie zien dat nachtdrinken niet per se universeel is. In middeleeuws Europa was de zware consumptie van alcohol vooral verbonden aan dagenlange festivals. Dronkenschap was dan toegestaan voor specifieke dagen, niet voor een paar uur. Daarnaast werden die carnavaleske tijdsbestekken bepaalt door de liturgische kalender, niet door de zonnecyclus.

In de vroegmoderne periode komt de vrije tijdscultuur op. De oude festivalcultuur verdween echter niet zomaar, zelfs niet in de door protestanten gedomineerde Noordelijke Nederlanden. Gildefeesten en bruiloften konden uitlopen op dagenlange festiviteiten. Dat weten we onder andere omdat stadsbesturen wetten uitvaardigden om die dagenlange slemppartijen in te tomen tot maximaal twee dagen.[49] Veel liedbundels bevatten ook specifieke drinkliederen voor Nieuwjaars- en huwelijksfeesten, evenementen waarbij ook buiten de nacht werd gefeest.

Toch denk ik dat drinkliederen die niet specifiek voor die gelegenheden waren geschreven, de festival- en vrije tijdscultuur samenbrachten. Voor de schrijvers en zangers betekende de nachtelijke drinktafel namelijk drie dingen. Ten eerste was het een tijd en plek van ontspanning. De zor-

47 Zie ook Van der Stel, *Drinken*, 2; Duiveman, 'Kortjakjes craze?', 84-85.

48 John D. Palmer, *The Living Clock: The Orchestrator of Biological Rhythms* (Oxford, New York: Oxford University Press 2002) 32-34.

49 M. J. A. De Vrijer, 'XVIIe eeuwsche sumptuositeit', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 33 (1941) 1-48, aldaar 45.

gen en verantwoordelijkheden van beroep, familie en stand werden met het rondgaan van het wijnglas weggespoeld. Ten tweede was het een tijd en plek van mannelijk kameraadschap. Samen drinken, zingen en dansen benadrukte de sociale relaties tussen mannen. Deze homosociale ruimte stond in contrast met die van het huisgezin waarvoor ze verantwoordelijk voor waren. Ten derde was het een tijd en plek van morele transgressie. Of, preciezer: het nachtleven was carnavaleske omkering van het dagleven en zette daarom tegengestelde normen. Dansen, zingen en geld verkwisten werd niet alleen getolereerd, maar aangemoedigd.

De vrolijke drinker wist het: wat in het dagleven taboe was, werd in het nachtleven de norm.